

נתחלפו לו כלים בבית האומן

”תנו רבנן: נתחלפו לו כלים בכלים בבית האומן – הרי זה ישתמש בהן, עד שיבא הלה ויטול את שלו.”

בבית האבל או בבית המשתה – הרי זה לא ישתמש בהן עד שיבא הלה ויטול את שלו” (בבא בתרא מו.).

בשני המקרים המתוארים בברייתא, הגיעו לידי של האדם כלים שאינם שלו, מבלי שהבעלים ידע על כך. בפשטות נראה היה לאסור עליו להשתמש בכלים, שהרי הוא שואל שלא מדעת הבעלים, וההלכה המקובלת היא ש”שואל שלא מדעת – גזלן הו” (בבא מציעא מג: ועוד). אף על פי כן, הברייתא מתירה את השימוש בכלים במקרה של הרישא, כאשר התחלפו לו כלים ביד אומן. הגמרא מבארת את טעם הדבר:

”וכי אין אדם עשוי לומר לאומן: ’מכור לי טלית?’ (שם).

הגמרא מבארת, שקיים תרחיש בו השימוש בכלי מותר: ראובן הורה לאומן למכור את טליתו, והאומן טעה ומכר את טליתו של שמעון. כעת הוא מוסר לשמעון באופן זמני את טליתו של ראובן, כדי שישתמש בה עד שהטלית שנמכרה תוחזר. במקרה כזה השימוש בטלית הוא מדעתו של האומן, ואין בכך איסור.

על פניו ההיתר של הגמרא נראה תמוה. שהרי לא ידוע לנו בוודאות שזהו התרחיש שאכן קרה, וזוהי אפשרות תיאורטית בלבד. כיצד ייתכן שעל סמך אפשרות תיאורטית כזו אנו מתירים איסור גזל? שאלה זו מופיעה בדבריהם של מספר ראשונים, וביניהם הריטב”א:

”וא”ת, היאך אתלי בזה לקולא, ויתלי דדילמא עדיין היו שניהם ברשותו של אומן ונתחלפו לו ולא דייק?” (ריטב”א בבא בתרא מו. ד”ה ופרקינן).

הריטב”א מתרץ, שאכן יש לנו ודאות שהאומן התכוון למסור את הטלית של ראובן לשמעון, ולא הייתה כאן טעות. אמנם הוא עשוי לטעות במכירת הטלית, אך בהחזרת כלים לבעליהם דרכו של האומן לדקדק, ולא סביר שהוא טעה בכך. לכן, אם הוא החזיר לשמעון טלית שאינה שלו – אנו רשאים להניח שעשה זאת מדעתו, ומותר לשמעון להשתמש בה.

רבנו יונה (מו. ד”ה תנו רבנן) הלך בכיוון דומה, ופירש שאנו יודעים בוודאות שהחלפת הטלית הייתה מדעת האומן. לדעתו, הוודאות הזו איננה מבוססת רק על

הנחה כללית שדרכו של האומן לדקדק. אנו יכולים לדעת זאת מתוך דבריו של האומן עצמו. בהמשך הסוגיה מבואר שמותר להשתמש בטלית רק אם האומן אמר 'טלית' סתם, ולא אם אמר לו 'טליתך'. רבנו יונה מבאר, שהעובדה שאמר 'טלית' סתם מהווה ראיה לכך שיש כאן צעד מכוון מצדו של האומן, ולא רק טעות.

שואל שלא מדעת

קיימת אפשרות אחרת לבאר את היתר השימוש בכלים. כפי שהזכרנו לעיל, ההלכה קובעת ששואל שלא מדעת הוא גזלן. יש לברר מה תוכן ההלכה הזו. ההבנה הפשוטה היא שהשימוש בחפץ השאול אסור מדין גזל. אולם, ייתכן שהשואל שלא מדעת מוגדר כגזלן רק לעניין חיובי הגזילה החלים עליו. לעניין איסור גזל – הוא איננו מוגדר כגזלן. לכן, שמעון אמנם מוגדר כשואל שלא מדעת, אך מותר לו להשתמש בכלים.

בשאלה זו של היחס בין איסור גזל לבין חיובי גזילה חלוקות הדעות. תרומת הדשן (סי' ט"ז) סבר שקיימת חפיפה מלאה בין האיסור והחיובים, ולא ניתן לפצל ביניהם. במקרים בהם אין איסור לשאול שלא מדעת הבעלים – גם חיובי גזילה אינם חלים. המחנה אפרים (הל' גזילה סי' י"ז) חלק על תרומת הדשן. לדעתו, גם במקרים בהם השאלה שלא מדעת מותרת – עדיין חל על השואל חיוב אחריות כגזלן.

אולם, גם לפי המחנה אפרים, קשה לומר שכלל אין כאן איסור גזל. המחנה אפרים חידש שקיימים מקרים מסוימים בהם החיוב חל אף מבלי שיהיה איסור, אך ברוב המקרים הוא בוודאי יודה שקיים גם איסור. גם הרמב"ם טען באופן נחרץ ששאלה שלא מדעת אסורה משום גזל:

"...אדם נכנס בבית זה ונטל הקרדום ועשה בו צרכיו והחזירו לוותר אחרת – גם זה רשע,
שכל שואל שלא מדעת גולן הוא" (תשובות הרמב"ם ח"ב סי' שמג).

גם אם נקבל את ההבנה הפשוטה שיש איסור גזל בשואל שלא מדעת, ייתכן שנוכל לצמצם את המקרים בהם קיים האיסור. ניתן להציע, שהאיסור הוא דווקא כאשר האדם משתלט בכוונה על חפץ של אדם אחר, ומשתמש בו כשלו. במקרה שהאדם איננו יודע בוודאות שהחפץ שייך לאחר ואין לו רשות להשתמש בו – אין אנו רואים זאת כהשתלטות, ואין בכך איסור. בסוגייתנו, האפשרות שהאומן נתן את הכלי מדעתו מספיקה, ואפשר לתלות בה כדי להתיר את השימוש בחפץ, אף שאין אנו יודעים בוודאות שכך אמנם קרה.

דבר שאינו מקפיד

דרך שלישית להסביר את ההיתר להשתמש בטלית היא על פי הדין של דבר שאינו מקפיד. במקרה שלנו, בזמן ששמעון מחזיק בידי טלית של ראובן, ראובן מחזיק בפרשותו את הטלית השייכת לשמעון. מן הסתם לכל אחד מהצדדים נוח שחברו ישתמש בינתיים בטליתו, כדי שגם הוא יוכל להשתמש בטלית חברו. העובדה ששניהם מעוניינים בכך אולי מספיקה כדי להחשיב אותם כשואלים מדעת הבעלים. אך גם אם לא נאמר זאת – ייתכן שעצם העובדה שהבעלים אינו מקפיד מספיקה כדי להתיר את השימוש בחפץ.

ניתן להצביע על מספר מקורות להיתר השימוש בדבר שאינו מקפיד. מקור אחד נמצא בגמרא במסכת בבא מציעא (כב.). מדברי הגמרא שם עולה, שמותר לאכול מפירותיו של אדם על סמך ההנחה שהוא אינו מקפיד, אף אם הוא לא נתן רשות מפורשת. ההיתר שם הוא אף בהנאה של כילוי החפץ, וקל וחומר שיהיה מותר להשתמש בחפץ כאשר הבעלים אינו מקפיד¹.

מקור נוסף להיתר זה ניתן ללמוד מסוגיה בפרק 'המפקיד'. הגמרא שם מביאה ברייתא העוסקת ברועה השומר על עדו:

”דתניא: רועה שהיה רועה עדו והניח עדו ובא לעיר, ובא זאב וטרף, ובא ארי ודרס – פטור. הניח מקלו ותרמילו עליה – חייב” (בבא מציעא מא.).

הגמרא בהמשך הסוגיה מבינה, שהנחת המקל והתרמיל על הבהמה נחשבת כשליחות יד. משום כך חייב הרועה במקרה זה אפילו כאשר הבהמה נטרפה באונס, כדין שולח יד החייב גם באונסין.

רש"י על אתר (ד"ה והא לא חסרה) מקשה על דברי הגמרא: כיצד ידעה הגמרא שהחייב כאן הוא משום שליחות יד, והרי ניתן להסביר שהוא חייב אף ללא שליחות יד – מדין שואל שלא מדעת? השיטה מקובצת מתייחס לקושיה זו, ומביא תירוץ בשם התוספות:

1 בירושלמי במסכת חלה (פ"ד ה"ה) מסופר על רבי אלעזר שעבר ליד גדר של אדם, ורצה לקחת ממנה קיסם. בסופו של דבר הוא נמנע מלקחת את הקיסם, כיוון שאם כל אחד שיעבור שם ייקח קיסם – לא יישאר דבר מהגדר. ייתכן שרבי אלעזר מניח שקיים חילוק בין שימוש בחפץ לבין כילוי, וההתלבטות הייתה לאיזו משתי הקטגוריות שייכת נטילת הקיסם.

"לכן נראה כפירוש התוספות, דהא דמחייב משום שאלה היינו דוקא כשעשה מלאכה מרובה, דיש לומר דקפדי בעלים, אבל בדבר מועט כגון הנחת מקלו ותרמילו דלא קפדי בה בעלים – ליכא לחיובי מטעם שאלה שלא מדעת"
(שיטה מקובצת בבא מציעא מא. ד"ה וזה לשון תלמיד הר"פ).

לדעת התוספות, האיסור של שואל שלא מדעת איננו קיים כאשר הבעלים אינו מקפיד. עיקרון זה יכול להוות בסיס להיתר השימוש בכלים בסוגייתנו, אם נניח שאכן שני הצדדים אינם מקפידים על כך.

ברם, נראה שלאור סוגייתנו ניאלץ לדחות תירוץ זה. כפי שראינו, הסיפא של הברייתא עוסקת במקרה שהכלים התחלפו בבית האבל או בבית המשתה, ואוסרת את השימוש בהם. אילו ברישא של הברייתא היה קיים ההיתר של דבר שאינו מקפיד, היה ראוי להתיר את השימוש גם במקרה של הסיפא. כיוון שהברייתא אוסרת זאת, עלינו לדחות לפחות אחת משתי ההנחות שעליהן מבוסס התירוץ. אפשרות אחת היא לחלוק על העיקרון ההלכתי, ולומר שגם בדבר שאינו מקפיד אסור להשתמש. אפשרות אחרת היא לחלוק על ההערכה המציאותית, ולומר ששני הצדדים מקפידים על השימוש בטלית.²

נתחלפו לו כלים בבית האבל או בבית המשתה

כפי שראינו, הסיפא של הברייתא אוסרת להשתמש בכלים שהתחלפו לו בבית האבל או בבית המשתה. הברייתא אומרת שעליו להחזיק בכלים "עד שיבא הלה ויטול את שלו". מן הסתם מדובר במקום קטן, וקיים סיכוי סביר שהצדדים אכן יאתרו זה את זה, והכלים יוחזרו לבעליהם. מה יהיה הדין כאשר החילוף אירע במקום גדול, ואין סיכוי שהבעלים אכן יבוא ליטול את שלו? אם נרצה ליישם גם במקרה זה את דין הברייתא, נצטרך לומר שלא ישתמשו בכלים עד שיבוא אליהו. אך אולי ניתן לומר שבמקרה כזה יש אנן סהדי שכל אחד מהצדדים מסכים שחברו ישתמש בכליו, ואז נוכל להתיר את השימוש.

יש להעיר, שבתוספתא במסכת בבא קמא מופיעה הברייתא בגרסה הפוכה:

2 כמו כן ניתן לומר שמדובר כאן בהחלפה גמורה של הטליתות ולא רק בזכות שימוש, ולכן ההיתר של דבר שאינו מקפיד לא יועיל למקרה זה.

"נתחלפו לו כלים בבית האומן – אינו רשוי לשתמש בהם, וילך הלה ויבקש את כליו.
בבית האבל ובבית המשתה – רשאי להשתמש בהם, וילך הלה מיד ויבקש כליו"
(תוספתא בבא קמא פ"י ה"א).

הדין על פי התוספתא הוא פשוט יותר מאשר זה שבגמרא. מסתבר שהחילוק בין המקרים בתוספתא מבוסס על הדין של דבר שאינו מקפיד. כאשר החילוף היה בבית האבל או בבית המשתה – אדם אינו מקפיד שחברו ישתמש בכליו, אך הוא מקפיד על כך כאשר הכלי נמצא ביד אומן³.

3 ניתן לבאר את החילוק באופן הבא: בבית האומן יש מספר מצומצם יותר של טליתות, והסיכוי שהאומן יידע למי ניתנה הטלית גבוה יותר, ולכן הבעלים מקפיד יותר. בבית האבל או בבית המשתה אין גורם אחראי שיידע מי לקח את הטלית, והבעלים יודע שהסיכוי לקבל את טליתו בחזרה הוא נמוך יותר, ולכן אינו מקפיד. ועיין עוד בתוספתא כפשוטה, המאמת את גרסת התוספתא ומסביר את החילוק על רקע חיובו של האומן כשומר שכר. כמו כן עיין ירושלמי בבא קמא פ"י ה"א.